

Mi legyen az akasztófával?

A pesti antikváriumok többé-kevésbé rendszeres böngészésére Gyulai Líviusz mellett szoktam rá. Miután November 7. téri műterméből, ahol együtt dolgozhattam vele, lementünk ebédelni a Savoyba vagy az Abbáziába, és felhajtottunk valamit az Ádámban vagy a Brazilban, szinte mindig egy antikváriumban kötöttünk ki. Olykor a Múzeum körútiak valamelyikében, de legtöbbször abban, amelyik a Népköztársaság útja és a Bajcsy sarkán állt, és ahol az alkalmazottak már ismerték Líviusz ízlését, és a pult alól vették elő a neki szánt Leacockokat, Krúdykat és metszetes albumokat. Szép fametszetes illusztrációkkal volt tele például *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben* című könyvsorozat. Mindegyik boltban volt egy-két példány belőle, darabonként lehetett csak összegyűjteni, igaz, annyi pénzem sosem volt, hogy az összes kötetet megvehessem. Ma hét kötet áll a könyvespolcomon, hogy mikor vásároltam őket, az az utolsó lapokra ceruzával ráfirkantott ár alapján könnyen behatárolható. Egy kötet 200 forintba került. A 21 kötetes mű főszerkesztője maga Jókai Mór volt; azért nem a legfőbb szerkesztő, mert erre a posztra az ötletgazda, „Rezső királyfi” tartott igényt. A címdalon feltüntetett titulus szerint „Rudolf trónörökös főherceg Ő császári és királyi fensége kezdeményezéséből és közremunkálásával” készült a sorozat. A Magyarországot ismertető kötetek rajzolóit azért érdemes felsorolni, mert Jókai kérte föl őket, vagyis a lista az ő ízlését tükrözi, még akkor is, ha az első négy név esetén azért a kötelező udvariasságnak is lehetett némi szerepe.

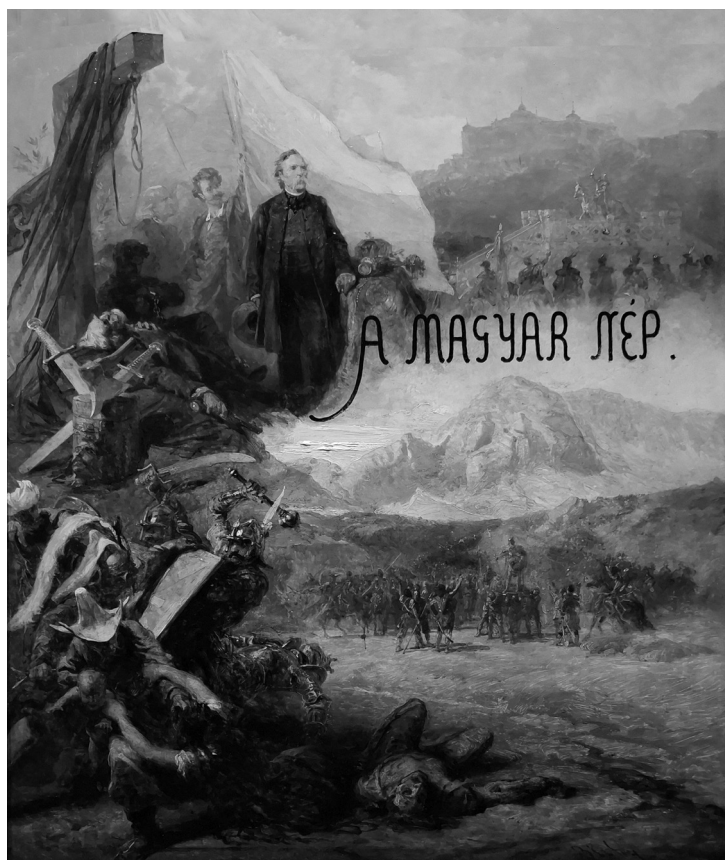
Stefánia özvegy trónörökösne főhercegnő Ő cs. és kir. Fensége, Klotild főhercegnő Ő cs. és kir. Fensége, Mária Dorottya főhercegnő Ő cs. és kir. Fensége, Lujza Szász-Koburg-Gothai hercegnő Ő kir. Fensége, továbbá Aggházy Gyula, Ágotha Imre, Baditz Ottó, Barabás Miklós, Bellosics Bálint, Benczúr Béla, Benczúr Gyula, Biczó Géza, Cserna Károly, Dörre Tivadar, Ebner Lajos, Feszty Árpád, Forberger Vilmos, Gajzágóné Fluk Paula, Goró Lajos, Greguss Imre, Greguss János, Gyárfás Jenő, Hány Gyula, R. Hirsch Nelli, Hollós Károly, Jankó János, Janttyik Mátyás, Jókai Mór, Kacziány Ödön, Keleti

Gusztáv, Kimmach László, Liezen-Mayer Sándor, Ligeti Antal, Mannheimer Gusztáv, báró Mednyánszky László, Melka Vincze, Mészöly Géza, Miess Frigyes, Munkácsy Mihály, Nádler Róbert, Nagy Lázár, Neogrády Antal, Olgay Ferencz, Pap Henrik, Papp Sándor, Pállya Czelesztin, Pataky László, Paur Géza, Predics Uros, Rauscher Lajos, Révész Imre, Richter Aurél, Roskovics Ignác, Spányi Béla, Székely Bertalan, Szinte Gábor, Szirmai Antal, Tornay Gyula, Tölgyessy Artur, Túry Gyula, Újváry Ignác, Vágó Pál, Vastagh György, Wagner Sándor, Zichy Mihály, Zsolnay Julia. (A képek fametszetei Morelli Gusztáv tanár intézetében készültek.) Aki képes végigbogarászni a listát, annak bizonyosan megakad a szeme egy rajzoló nevén: Jókai Mórén. Jókai a szerkesztő, Jókainak az illusztrátornak is adott feladatot. Petőfi Sándor kiskőrösi szülőházát például vele rajzoltatta le.¹

A könyvsorozatban sok száz kép van, de egy olyanról készülök írni, amelyik végül nem került bele. Egy monokróm Zichy Mihály illusztrációról. Voltaképp festmény. Címe *A magyar nép*. A Magyarországot bemutató első kötetben szerepelt volna, az azonos című fejezet élén; ezt a fejezetet maga Jókai írta. Ott van a képen minden, ami történelmünkről a szerkesztő – vagy az illusztrátor – eszébe juthatott; Árpád pajzsra emelése, a tatárdúlás és Hunyadi törökverése, a 48-as forradalom. Deák, Petőfi, Liszt Ferenc, sőt egy paripa nyergében maga Ferenc József is, ahogy a budai vár előtt a koronázási dombon kardjával a négy égtáj felé suhint. A festmény legfeltűnőbb tárgya azonban, a kompozíció uralkodó motívuma, az akasztófa. A bitóra borított gyászkárpitot nehéz lenne úgy értelmezni, hogy borítsunk fátylat a múltra. Ami szavakra fordítva békés, jelképes gesztusnak tűnhet, az lerajzolva felelősségre vonássá, váddá, sőt szinte tetemrehívássá változik. Hogy érthető legyen a két műfaj közti alapvető különbség, ahhoz kézbe kell venni egy másik könyvet. A *Vasárnapi Ujság* 1890. március 2-án tudósított róla, hogy végre megjelent Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című művének 3-dik kötete a Franklin Társulat kiadásában. A törökökkel vívott utolsó csatával kezdődik a negyvenhárom fejezetből álló könyv, és a szabadságharcra zárul, illetve van még két későbbi fejezet is, ezek *A múltakra vetett fátyol* és *Magyarország van* címet viselik.

Ha Jókainak valóban szándékában állt volna bemutatni a koronahercegnek a Zichy-festményt, akkor alighanem a könyv *A múltakra vetett fátyol* című szövegének felolvasásával, vagy legalább néhány mondatának idézésével kezdte volna a bemutatót. A rövid írás így kezdődik: „Idáig tartott a magyar szabadságharc dicsőségének a története. Ami ezután következik, azt takarja a »múltakra vetett fátyol«, melyet a magyar országgyűlés az 1867-iki kiegyezéssel két évtized elfeledésre méltó eseményeire borított.” Arra most nem térnék ki, hogy

1 Jókai illusztrátorként leginkább saját satirikus folyóirataiban, az 1858-ban indult *Nagy tükör* „humoristico-belletrisztikus hetilapban” és a *Nagy tükör* örökébe lépő *Üstökösben* tevékenykedett. Talán karikatúra ötletadó, vagy tervező lenne a legjobb kifejezés a munkájára, de köze volt a müncheni *Fliegende Blätter* – valamint az európai képregény atyjaként ismert Wilhelm Busch hatására megszülető első magyar képregényekhez is, a Jankó János által rajzolt *Német Miska – magyar Miska* sorozathoz.

a '67-től visszszámolt két évtizedben nemcsak a véres megtorlás, de a forradalom és a szabadságharc évei is benne foglaltatnak, vagyis az idézett gondolat szerint épp a legszebb Jókai-regényeknek témát adó időszakra kéne takarót borítani, inkább visszatérek az író feltételezett szándékára.

Ha az írónak tényleg szándékában állt volna bemutatni a Zichy-festményt Rudolfnak, e bemutatást aligha kezdhette volna a festmény erejének tompításához oly jól kiesztelt *A múltakra vetett fátyol* című szöveg idézésével, hiszen amikor azt írta, legalábbis amikor az írást tartalmazó könyv megjelent, a koronaherceg már több mint egy éve a kapucinusok bécsi templomának kriptájában feküdt.² A szavak értelme és a kép jelentése, közt feszülő ellentétéről már nem lehetett véleménye. Nekünk azonban szöveget üthet a fejünkbe, hogy *A múltakra*

2 Magyarország történetét egy rövidebb, népiskolák számára egyszerűsített változatban is megszerkesztette Jókai; 1884-ben, majd 1888-ban, a Zichy-festményt állítólagos bemutatása után is megjelent, csak hogy ezekből a diákok számára írt változatokból hiányzik *A múltakra vetett fátyol* című fejezet.

vetett fátyol című fejezet második mondatában Jókai újra megismételte a cím három szavát: „múltakra vetett fátyol”; és idézőjelek között ismétlődik meg. Vajon csak a címre utalnak vissza az idézőjelek vagy valami másra? Higgyük-e, hogy Zichy Mihálynak *A magyar nép* című festményére, a festményen álló bitófát takaró gyászlepelre gondolt Jókai, amikor a macskakörmöket kitette?³

Ha 1890-ben meg is fordult Jókai fejében ilyesmi, attól a késői elemző véleménye még nem változik. Az akasztófa Zichy saját invenciója volt, „önszorgalmúlag” emelte azt a kompozíció központjába. Ami a *Walesi bárdok* esetében csak egy idegen ország történelmébe transzformált jelkép volt, Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* című festményén a múlt évszázadok ködébe rejtett rezignált utalás, és Erkel *Bánk bánja* is csak olyan példa, ami elől homokba dughatja fejét, aki nem elég bátor felfogni annak értelmét, a Zichy-képen oly direkt vád, hogy erősebben tán nem is lehetne megfogalmazni: Te tetted ezt király!

Nem nehéz elképzelni a szerkesztő Jókai dilemmáját, vajon le lehet-e nyomni a mégoly liberális, magyarbarát és Jókaival kifejezetten jó személyes kapcsolatban álló Habsburg Rudolf torkán egy ilyen képet? Vagy meg sem szabad próbálkozni ilyesmivel, inkább sűrű sajnálkozások közepette Zichynek kell visszaadni, s megkérni, hogy ugyan javítsa már ki, vagy szíveskedjék festeni egy másikat. Mindegyik verzió megtörténhetett – legalábbis a megmaradt dokumentumokból mindegyik kihámozható.

Az egyikről a *Nemzet* és a *Pesti Napló* című lapokban olvashatunk. 1887. március 6-ai, illetve 7-ei dátummal adtak hírt *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című könyvsorozat szerkesztőségi tanácskozásáról. A kétórás tanácskozást Rudolf trónörökös főherceg, a budai királyi palotában az osztrák és a magyar rész szerkesztőinek jelenlétében tartotta; magyar részről Péchy Imrét, a magyar államnyomda igazgatóját, Keleti Gusztávot, az országos mintarajz-tanoda igazgatóját, továbbá Jókai Mór és Nagy Miklós szerkesztőket hívta meg. A tanácskozás tárgyát az eddig elért eredmények s az ezután követendő kiadási rend képezték. Eldöntötték, hogy „a magyar nép jellemzéséről szóló füzetek⁴ június, július és augusztus hónapokban fognak kiadatni, a két utóbbi Zichy Mihálynak remek alkotású rajzaival, melyek, eredetiben bemutatva, mind a főherceg trónörökösnek, mind az osztrák szerkesztőségnek föltétlen elismerésével találkoztak.”

3 *A múltakra vetett fátyol* folytatása is oly tapintatos és békülékeny, hogy nehéz lenne párba állítani a Zichy-festmény vádlóbb hangütésével. „Az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat, Buda várának ostroma olyan események, melyeket meg nem történtté tenni jó volna: ellensúlyozva az osztrák részről történtek által: a március 3-iki összmonarchiai alkotmánytervvel, az orosz invázióval, Henczy vandalizmusával, Haynau kegyetlenkedéseivel: az örök feledség vak sötétje temesse el őket! Hibák, melyek hibákat szültek, rémek, melyek egymást követték és megsemmisíték: halottak, akik nem kérnek emlékkövet: csak fület és mohot sírjaikra. De olyan sűrű mégsem lehet ez a fátyol, hogy a magyar nemzet szabadságáért küzdő szellemének dicsősége századokon keresztül át ne ragyogjon alá.”

4 A terv szerint először olcsón megvásárolható füzetekben jelentették meg az anyagot, később a füzetek alapján készültek el az díszes kötésű könyvek.

A trónörökös és az osztrák szerkesztőség tehát kifogástalannak tartja Zichy munkáját; legfőljebb az gondolkoztathatja el az olvasót, s őt is talán csak a szöveg újraolvasása után, hogy a magyar népről szóló három füzetre terjedő szakasznak csupán a második és harmadik részében, a füzetként júliusban és augusztusban megjelenő számokban szerepelnek a művész illusztrációi. Az elsőben, a júniusiban nem, holott épp itt kellene lennie a címadó képnek. Aki volt már szerkesztőbizottsági értekezleten, az azt gondolná, hogy a Zichy rajzok nagy tetszéssel történő elfogadása után Jókai szót kért, s elmondta, ugyanattól a zseniális művésztől, aki az imént bemutatott tizenegy képet festette, érkezni fog egy tizenkettedik kép is, amelyet az első füzet elejére szán. A királyfi ekkor elégedetten bólintott, a tán azt is hozzátette, hogy egy ekkora művésztől újra csak remekmű érkezhethet, amit ő látatlanban máris elfogad.

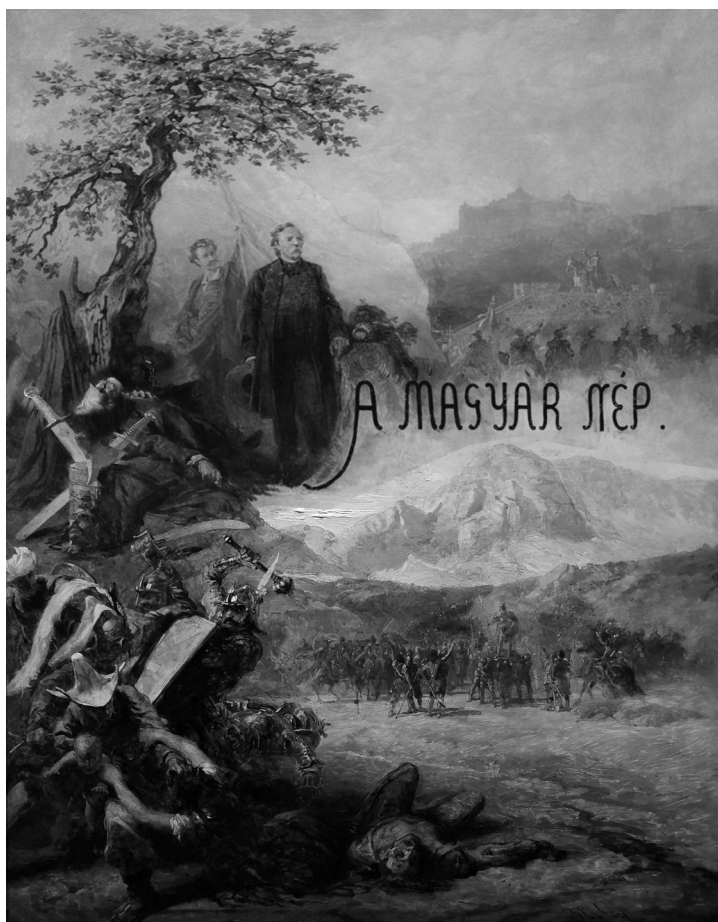
Ha figyelmesen olvassuk tovább a két újság tudósítását, azokban néhány mondattal később újra szóba kerülnek a füzetek. „Az egész mű úgy tartalmi érdekességben, mind technical kiállítás dolgában, észrevehetőleg halad fejlődési stádiumain előre. A legközelebbi osztrák füzetben fog jönni a Duna ligetek leírása Rudolf főhercegtől [...] a magyar füzetben pedig a magyar nép jellemzése Jókai Mór tollából, az említett Zichy Mihály-féle remek rajzokkal, mely három füzetre fog kiterjedni.” Mintha zavar mutatkozna a tervezetben, előbb csak a július-augusztusi füzetekben szerepelt volna Zichy, utóbb viszont mindháromban. Vajon a szerzők elfelejtették, miről szóltak korábbi mondataik, vagy az általam csupán feltételezett, Jókai szájába adott közbevetést, hogy tudniillik Zichy küld majd egy füzetnyitő tizenkettedik képet is, máris kézpénznek veszik.

Mielőtt értékelnénk az első verziót, lássuk a másodikat, egy Zichy által Nagy Miklósnak, Jókai szerkesztőtársának írt levelet, amelyből kikövetkeztethető az előzmény, hogy tudniillik kétségek merültek föl az akasztófás képpel kapcsolatban. A levél keltezése 1886. december 24., vagyis úgy időzítette a művész a levelet, hogy a '86 március 6-án tartandó szerkesztőbizottsági értekezletig megérkezzen, de a feltüntetett dátum egyúttal Jézus születésnapja is, ami a levélkezdő, meglehetősen kioktató bibliai utalás miatt – a dicső magyar múlt megtagadását azzal állítja párhuzamba, ahogy Péter megtagadta Jézust – nem lehetett véletlen.⁵ Egy skiccet küld – ha hevenyészettnek nevezném, azzal túlértékelném – és a sorok közt két bélyegméretű tollrajzot, amolyan tessék-lássék vázlatokat, melyek legfőljebb arra valók, hogy a művész jó (?) szándékát igazolják, ám arra semmiképp, hogy egy formschneider, még ha a levélben említett „a mi ügyes Morelli urunk” is az illető, nyomódúcot csinálhasson belőlük. Az akasztófa helyére javasolt motívum „egy eltörött fa, melynek gyökeréből egy új erőteljes ág fakadt ki”. Hogy a levél zárómondatából egy cseppnyi gúnyt is képes vagyok kihallani, az talán már csak az én hibám: „Jókainak kérem legbarátságosabb üdvözetemet átszolgáltatni”.

5 Szentpéterváron, ahonnan Zichy a levelet küldte, a Megváltó születését tizenhárom nappal később ünnepelték.

Hátra van még a harmadik verzió. Ezt maga Jókai tudja leghitelesebben elmondani. „Ezelőtt két évvel, midőn a nagy népismeri munkához írott cikkemet, a magyar nép jellemrajzát geniális művész hazánkfia, Zichy Mihály illusztrálta nagybecsű rajzaival: én ezeket kötelességszerűen bemutattam a trónörökösnek. Itt történt az a budai királyi váriakban, a magyar bizottsági tagok s az osztrák rész szerkesztője, Weilen József jelenlétében. Zichy Mihály tizenkét képet küldött a munka számára, de azokból csak tizenegy jelent meg reprodukálva, ugyanazoknak az eredeti olajfestményei lettek ki is állítva: a tizenkettedik nem jelent meg, közszemlére sem lett kitéve, azt Zichy Mihály nekem ajándékozta, én őrzöm most is. Ez a rajz kezdő képnek volt szánva a »Magyar Nép« cikkhez; remekül összeállított szimbolikus vázlata volt az a magyar nemzet életének, elkezdve a honfoglalók fejedelem-emelésén egész a 67-diki koronázási ünnepélig, közben sorosítva a történelmi viszontagságok jelképei, egyes alakok és csoportozatokban. Az epochát jelző alakok közt ott volt gróf Széchenyi István is, a végzetes pisztolylyal lehányatlott kezében, ősz feje hátra szegve. Rudolf trónörökös hosszasan elnézte ezt a képet, miután a többi magasztalva fogadta el (én ezt utoljára hagytam) s aztán így szólt: »Nagyon szép rajz, geniális kompozíció, de ezt mi a munkába fel nem vehetjük. Széchenyi alakja miatt. Egy ilyen dicső hazafit mint öngyilkost nem szabad nekünk e munkában bemutatnunk. Bármi magas indoka volt is e tettének, az öngyilkosság nem megdicsőítésre hivatott cselekvény.« ... Heten voltak rajtam kívül, akik e szavakat emlékükből edzék. Ha én nekem azt mondta volna valaki, hogy ezt a szót el lehet felejteni egynek azok közül, akik azt hallották! Magának annak, aki ezt kimondta! És mégis úgy lett ... Ki tudja véges elmével utolérni ezt a rejtélyt? Mely szem tud keresztüllátni ezen a saisi kárpiton?»

A felséges trónörökös tehát kivágta magát; megtalálta a legbölcsebb megoldást, amivel elkerülhette, hogy az akasztófára terelődve kínossá válhassék a magyar és osztrák szerkesztő közti diskurzus. De úgy történt-e minden, ahogy legnagyobb mesemondónk emlékezett? Ha kétségeink támadnak, az leginkább Jókai írásának időzítése miatt lehet. Az emlékező mondatok 1889. május 5-én, a Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlésén hangzottak el, ahol Jókai „zúgó éljenzéssel kísért” beszédben emlékezett a magával – Széchenyihez hasonlóan – önkezével végző trónörökösre.⁶

6 A *Vasárnapi Újság* 1889. május 12-i száma közölte az akadémiai ülés teljes anyagát, mely elmúlt időszakban elhunyt tizennégy tudós méltatása volt. Jókai Rudolf koronahercegről szóló megemlékezése volt a nap záróeseménye. (Rudolf Ferenc Károly József főherceg trónörökös 1878. április 14. óta volt az Akadémia Matematikai és Természettudományok Osztályának tiszteleti tagja.)

Konfabulált volna Jókai? Ha el szeretnénk hinni a fenti történetet, akkor a karácsonyi levél, illetve a benne küldött skicc alapján az „ügyes Morellinek” mégis vállalkoznia kellett volna a lehetetlenre, s farsang farkáig meg kellett volna faragnia a kompromisszumos nyomódúcot. Ennek azonban ellentmond a *Nemzet* és a *Pesti Napló* cikke, melyek azt írják, hogy Zichy rajzai „eredetiben” lettek bemutatva a főhercegnek, vagyis nincs szó nyomatról; de ellentmond egy későbbi Zichy Mihály levél is. A művész 1887 februárjában – tehát úgy időzítve, hogy a március 6-ai szerkesztőbizottsági ülés előtt megérkezzen – az alábbi sorok kíséretében küldte el Jókainak az ominózus képet: „Remélem, hogy Te e képben épp úgy fogsz látni valami hetykéző, távol földről nem is nagy bátorságot tanúsító felségsértést, mint én ilyesmire gondoltam, mikor népünk történetéből e szomorú, borzasztó, de kiírthatatlan szívósságunkat jellemző eseteket választottam. A népek sorsát kiemelő emlékezések eltérnek és eltérhetnek a jelenkori közélet és a szalon udvarias gyengédségű modorjától...”⁷

A dokumentumok ugyan ellentmondanak egymásnak, de a történet talán mégis rekonstruálható.

7 Jókai és Nagy Miklós Zichy Mihályhoz írt leveleiről nincs tudomásom. Talán egy oroszországi archívum mélyén felbukkannak egyszer, de erre mostanában nincsen sok esély.

1. Zichy a szerkesztői felszólításra, de inkább saját elképzeléseit követve elkészíti a festmény-illusztrációt és eljuttatja Jókainak.

2. Jókai megbízza Nagy Miklóst, hogy küldje vissza a képet, s tapintatosan kérje meg a művészt, hogy az akasztófát valahogy iktassa ki.

3. Zichy, nem hajlandó átfesteni a képet, abba azonban elvileg beleegyezne, hogy az ominózus részletet Morelli Gusztáv, a többi illusztráció kliséjét is metsző grafikus átalakítsa. Egy hevenyészett vázlatrajzon ismerteti elképzelését, hogy szerinte mit lehetne az akasztófa helyére festeni. A tessék-lássék rajz olyan, amelyről alighanem maga is sejti, hogy Jókai (és Nagy Miklós) nem fogadhatja el.

4. Így is történik. Jókai (vagy Nagy) sajnálkozó levélben lemond a kép közléséről.

5. Zichy az eredeti képet (vagy a másolatát) visszaküldi Jókainak, aki megkéri vejét, Feszty Árpádot, hogy készítsen ugyanezzel a címmel – A magyar nép – egy politikai szempontból kifogástalan „pótképet”.

Az illusztráció kapcsán felbukkant egy másik, adat is, igaz, már az érintettek halála után, mely szerint a képet Zichy két példányban festette meg, s a másolat Szentpéterváron a cárnő hálósobáját díszítette.⁸ Az a kérdés is fölmerülhet persze, hogy egy cárnő – helyesen cárné – hálósobájában függhetett-e egy ilyesfajta kép, bár erre elég könnyű a válasz: aligha. Azon azonban érdemes töprengeni, hogy készült-e másolat, s ha igen, miért. Elképzelhető, hogy a festménynek egy másik, talán vázlatosabb változatát Zichy magánál tartotta, hogy ha majd a módosításról leveleznek (mert hogy lesz ilyen, azt valószínűleg ő is sejtette), ne kelljen az eredetit ide-oda küldözni. Azoknak a hevenyészett ceruzavázlatoknak az elkészítéséhez, amelyek alapján Morelinek az eredetit át kellett volna dolgoznia, elegendő volt a „pétervári duplum”.⁹

Az egykori forradalmárból a hon legnyájasabb polgárává szelídülő író tehát, aki Mikszáth szerint az ellentétek elsimításában lelte örömet,¹⁰ sosem mutatta meg Zichy képét a királyfinak; a Zichytől visszaérkező (vagy már eleve Budapesten lévő) festményt bekereteztette, s kiakasztotta a dolgozószobájában, mint a művész személyes ajándékát, ahol Erdélyi Mór fényképész 1892-ben meg is örökítette.¹¹

Hogy Zichyvel nem lesz könnyű dolgoznia, arra azért számíthatott Jókai. Az Athenaeum kiadó az 1878-as *Petőfi díszkiadás*ba három képet rendelt – inkább

8 A második változatról szóló adatot a *Világ* a *Jókai hagyatéka* című cikkben E. V. aláírással 1911. október 15-én közölte.

9 Az „e-mailezés” előtti időkből grafikusként rendszeresen dolgoztam külhoni megrendelőknek, és nagyon praktikus volt ez az eljárás.

10 „Szeretetre méltó, kedves, nyájas, nyílt, barátságos, egyszerű, szerény. Ő az egyetlen ember, akinek nincsen egyetlen személyes ellensége sem. De hol is szerezte volna?” Mikszáth Kálmán: Jókai mint képviselő. 1893.

11 Erdélyi Mór fotóját azért is érdemes fölemlíteni, mert rajta a falon függő Zichy-kép alatt két kinyitott festődoboz is látható, ami igazolja, hogy Jókai nem hagyott fel a festéssel, s ha nem is oly intenzíven, mint komáromi kisdíákként, kecskeméti joghallgatóként, vagy a tardonai bujdosóként, de mégis hozzátartozott a mindennapjaihoz.

kért az akkor Nizzában élő művésztől. Zichy a *Jövendölést*, *A költő és a szőlővesszőt* és *A király és a hóhért* választotta. *A király és a hóhért!* A festő a fivéréen, Antalon keresztül juttatta el a kiadóhoz a képeket, ám a testvér levélben próbálta jobb belátásra bírni Mihályt. „Ami az Athenaeumot illeti, meglehet, hogy ezen urak kapva kapnak a te Király és hóhéronon. [...] De kérdezd meg [...] ha megbízik Jókaiiban, aki mint demokrata író most kapta meg a Szent István-rendet és egy munkáját a mi »imádott« királynénknak dedikálta, kérdezzük meg őt, jó lesz-e?” Hogy megkérdezte-e Jókait *A király és hóhér* felől Zichy Mihály, az nem tudható. És persze az sem, hogy ha megkérdezi, az változtatott-e volna bármit is a későbbi könyvsorozattal kapcsolatos komissión.

Zichy Mihály később sem juhászodott meg. 1892-ben, amikor az aradi Kölcsey-egyesület megkérte, hogy küldjön képet a készülő *Vértanúk albumába*, azonnal vállalkozott rá. Két rajzot küldött, a címük két sokatmondó dátum: 1849 és 1867; és mindkét képen ott magaslak az akasztófa. Az egyesület a rajzok alapján készült nyomatokat nem csak az albumba tette be, de a művész engedélyével önállóan is árulta. A haszonra Zichy nem tartott igényt.¹²

*

Van egy másik híres kép, ami az akasztófa ábrázolások kapcsán eszünkbe jut, s ami bizonyára eszébe jutott Jókainak is, hisz egy jó évtizeddel a Zichy-illusztációt megelőzően már láthatta. 1876-ban, Petőfi emlékeket kutatva, jutott el Koltóra, a Teleki-kastélyba, s Teleki Sándor gyűjteményében – Bronzino, Guido Reni, Salvator Rosa, Velasquez, Murillo, Tiepolo mellett – Victor Hugo több megragadó, többnyire zivataros, kísértetes akvarelljével találkozott.¹³ Telekit legfőképp azért tartja számon a magyar kultúrtörténet, mert koltói kastélyában töltötte mézesheteit a Petőfi házaspár, holott regényes éle megérdemelné, hogy önmagáért is foglalkozzanak vele. A Bem mellett őrnaggyá, majd ezredessé kinevezett gróf a szabadságharc bukása után külföldre menekült. Távollétében halálra ítélték és jelképesen – *in effigie* – fel is akasztották. Köztársasági érzelmei miatt Párizsból a parvenü császár, III. Napóleon a Csatorna-szigetre, Jerseyre, majd Guernseyre száműzte, ahol a szintén számkivetett Victor Hugó közvetlen környezetében élt.¹⁴ A képzőművészként is tevékenykedő írótól ekkor kapta

12 Az album szerkesztője, Varga Ottó, hogy legalább a '67-es rajz éléből egy kicsit elvegyen, így magyarázta azt. „A messze háttérben még ott a magyar Golgotha keresztfája, az akasztófa, melynek tövéből azonban gyalázat helyett – babér sarjadzik.” És valóban, az akasztófa oszlopain fölfelé kúszó vegetáció emlékeztet a Nagy Miklósnak küldött karácsonyi levél vázlatrajzára, de a jelkép, a Kiegyezésre utaló évszámmal együtt értelmezve, inkább úgy fordítható szavakra, hogy a buzgón elébe növesztett díszlet-növényzet dacára a bitó azért ott van – és örök mementóként ott is marad.

13 A Koltón tett látogatásról és a Victor Hugo képekkel való találkozásról Jókai 1876-ban írt az *Életképekben Uti táskámból* címmel.

14 Sok magyar emigránsnak is kényszerű lakhelye volt a francia partoktól látótávolságnyira fekvő, de a brit korona fennhatósága alá tartozó két „csatorna-sziget”; a magyarok közül Colonel Teleki mellett Mészáros Lázár, Perczel Mór, Orbán Balázs is élt ott egy ideig.

a koltói gyűjteménybe került képeket. Victor Hugóról szóló emlékeit *Egyről-másról* című könyvében írta meg, melyet Jókainak ezekkel a szavakkal ajánlott: „Jókainak – az írónak. Tőled tanultam – legyen a tiéd. Régi barátod, Teleki Sándor.”

Victor Hugo hatását nehéz lenne túlbecsülni, ha Jókai írói indulását, s korai regényeinek irodalmi előképeit keressük. Az *én kortársaim* című 1872-es emlékezésben így írt: „Valamennyien franciák voltunk! Nem olvastunk mást, mint Lamartinet, Michele-t, Louis Blancot, Suet, Hugo Victort, Bérangert, s ha egy angol vagy német költő kegyelmet nyert előttünk, úgy az Shelley volt és Heine, magok is nemzetek kitagadottjai, s csak nyelvökre nézve angol és német, de szellemükre franciák. [...] Hanem azért a legnagyobb dicséret volt Petőfitől, midőn monsieur Rayéennek így mutatott be: Ez valóságos francia regényeket ír magyarul.” 1889-ben megjelent, de fiatalkorára emlékező regényében, *A tengerszemű hölgyben* így pontosított: „Petőfi Bérangert imádkozta, én Hugo Victorban találtam eszményképemet.” Jókai tehát ifjúkori bálványát láthatta viszont Koltón, ám olyan nézőpontból, amelyet addig nem ismerhetett. Alighanem a tény, hogy tudniillik egy író ecsetet ragad, vagyis a festegető író társban saját többé-kevésbé elfojtott vágyait ismerheti föl, jobban lázba hozta Jókait, mint a különös – szürrealis látványvilág. Victor Hugo ugyanis „szürrealista volt, amikor nem volt hülye”. A nem túl tiszteletteljes mondat André Bretontól származik, aki Hugo unokája exfeleségének szeretőjeként

belelapozhatott az öreg Victor Hugo titkos mappájába és igencsak furcsa festményeket talált. Összemosott pacákból, egymásra nyomott festékfoltokból, véletlen elkenődésekből létrejövő izgalmas világot, amelyet Breton épp a létrejöttükben kiemelkedő szerepet játszó véletlen miatt érzett szürreálisnak.¹⁵

Koltón látta Jókai Hugo akasztófás képét, az 1860-as *Ecce* című lapot, amely most a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében van. Képzőművészeti előkép-ként Grien, Callot, Hogarth nyomatait idézhetjük föl, de leginkább Francisco de Goyat.¹⁶ Az ő expresszív rézkarcainak, akvatintáinak van hasonló szuggesztív erejük, mint a rabszolgák felszabadításáért küzdő, 1859-ben fölakasztott amerikai politikust, John Brownt ábrázoló lapnak. Párizsban az Hugo-rajz nyomán készített, karcban, metszetben és litografálva is sokszorosított akasztófás képeket elkobozták, megsemmisítették; vajon Zichy Mihály *A magyar nép* című bitófás illusztrációjának mi lett volna a sorsa, ha történetesen a Monarchia nagy díszkönyvében megjelenik? Ám a tapintatos Jókainak köszönhetően a kérdés föl sem merülhetett.

15 A képek különös, véletlenszerű hatásában a választott technikáknak, illetve anyagoknak is szerepük volt. A festékek és tinták mellett kávézacc, korom, szivarhamu, fogkrém került a lapokra, amelyeket tollal, ecsettel, rajzszénnel, kaparókéssel dolgozott meg, de olykor használta felesége hajszütővasát is.

16 Francisco de Goya *Los Desastres de la Guerra / A háború borzalmai* című 82 lapos sorozata 1810 és 1815 közt készült.